

С. М. БІБІКОВ, М. М. ШМАГЛИЙ

ТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ с. ГРЕБЕНІ**(Роботи в зоні Канівської ГЕС)**

Середнє Подніпров'я є областю класичних пам'яток трипільля. Історично склалося так, що вивчення власне трипільської культури було почато у Середньому Подніпров'ї. На підставі дослідження саме цієї території В. В. Хвойкою була запропонована перша періодизація трипільля. Дальші шляхи вивчення пам'яток трипільської культури загальновідомі. Систематичні багаторічні розкопки трипільських поселень дали можливість для створення нової періодизації трипільля, розробленої Т. С. Пассек. Здавалося б, що велика кількість проведених тут досліджень вже вичерпала усякі можливості внести якісь нові риси у розуміння історії культури трипільських племен. Можливо, через це трипільські пам'ятки в Середньому Подніпров'ї протягом останнього десятиріччя майже не вивчалися.

Проектування будівництва Канівської ГЕС привернуло увагу до зони затоплення вище греблі (від м. Канева), в яку потрапляє ряд важливих археологічних пам'яток, в тому числі і трипільських. Назріла необхідність дослідити трипільське поселення біля с. Гребені, Кагарлицького району, Київської області.

Це поселення двічі згадується в літературі. Перший раз у статті Хвойки «Каменный век Среднего Поднепровья», де воно фігурує як один з прикладів розташування площадок на південних схилах височини¹. Другого разу протоколіст екскурсії членів XI Археологічного з'їзду в числі місць розкопок, підготовлених для огляду, називає і Гребені, де у двох пунктах було закладено траншеї, які дали матеріали трипільського часу². Однак протоколіст виявився неточним у своїх записах, що не важко встановити по деяких деталях (наприклад, по визначенню відстані від берега Дніпра до трипільського пункту в Гребенях). Ясність у питання, де провадилися розкопки і за яких обставин відбувалися ці підготовчі роботи, вносить сам В. В. Хвойка. У вже згаданій статті він не називає Гребені в числі трипільських пунктів, де провадилися розкопки, що призначались для огляду. Але називає два пункти біля с. Юшки, що дійсно розташовані за 5 км від Дніпра, як це і відзначив протоколіст екскурсії. В. В. Хвойка знав, що біля с. Гребенів знаходиться трипільське поселення: очевидно, зустрічав там виходи культурних залишків на поверхню ґрунту, але спеціальних земляних робіт у цьому пункті не провадив.

В каталогах виставки, влаштованої до XI Археологічного з'їзду, та музейних колекціях археологічних предметів з Гребенів немає. Ма-

¹ Труды XI Археологического съезда, т. I, М., 1901, стор. 793.

² Труды XI Археологического съезда, т. II, М., 1902, стор. 121—122.

теріали ж, добуті в Юшках, за повідомленням В. В. Хвойки, «розібрані тими, що були присутні на місці». Трипільське поселення Гребені вдруге було виявлено в 1960 р. М. М. Шмаглієм при обстеженні берегів Дніпра у зв'язку з передбачуваним будівництвом Канівської ГЕС. Поселення розташоване на високій правобережній терасі Дніпра (60—70 м), яка досить круто обривається до вузької смуги заплави (приблизно за 500 м від північно-західної околиці села). Плато тераси, де знаходиться поселення, являє собою майже рівну поверхню, перерізану шляхом Гребені — Стайки. У північно-західній частині цієї рівної ділянки є неглибока балка, що переходить у досить пологий спуск до Дніпра.

Тут, у лісі, приблизно за 100—120 м від краю плато, є джерело, яке створило неглибокий ярок з крутими стіпками, що примикає до балки. Це джерело давнього походження (судячи по розробленому ним тальвегу) і, очевидно, використовувалося в трипільські часи. Рельєф місцевості в районі трипільського поселення Гребені повністю відповідає тим описам, що дав В. В. Хвойка, характеризуючи місця розташування трипільських поселень у Середньому Подніпров'ї. Воно знаходиться поблизу трипільських поселень Стайки, Халеґ'є, Коломійщина, Верем'я, Ржищів та багатьох інших, давно відомих в нашій та зарубіжній літературі.

Тепер в результаті розкопок та розвідок можливо уявити планування цього поселення. Виявлені тут площадки розташовані дугоподібно і зовнішнім боком орієнтовані на північний захід, тобто до балки. Далше вивчення південних ділянок терасовидної площадки, очевидно, підтвердить планування поселення у вигляді кола, або, скоріше, овала, як це відзначалося для багатьох трипільських поселень цього району, досліджених В. В. Хвойкою, а потім Т. С. Пасек.

У 1961 р. для розкопок було вибрано чотири площадки, розташовані в різних пунктах дослідженої ділянки і, як виявилось, різні за ступенем збереженості, конструкцією, наявністю матеріалу.

Площадка № 1 (розкопки провадив В. М. Гладилін) сильно пошкоджена оксидом та ходами часів Великої Вітчизняної війни, що перетинали її. Уцілілі частини площадки свідчать про те, що вона являла собою монументальну, прямокутну в плані споруду. У загальних рисах площадку можна розчленувати на функціонально різні частини. У північно-західній частині збереглася значна кількість обмазки, що залягала на одно-двоплитчастих кладках підлоги. В центральній частині у дуже пошкодженому стані виявлений великий виробничий комплекс, призначений для випалу. Він складався, очевидно, з трьох споруд — двох печей (можливо, одна з них є горном) і відкритої черені овальної форми з бортиком по краю. До цих споруд примикають підвищення та багатошарові підлоги з добре випалених плиток. Під підлогами та нечами виявлено кілька розвалів та окремих уламків 15—20 посудин, уламки зернотерок, розтирачів, коваделків.

На північно-західному краю площадки під підлогою виявлені кістки собаки — частина таза, гомілкova та плечова, що належали одній тварині.

Площадка № 2 (розкопки проводив В. Г. Збенович) орієнтована з північного заходу на південний схід (рис. 1), прямокутної форми, довжиною близько 30 м і шириною близько 6 м. За рядом ознак вона може бути розчленована на п'ять приміщень. У першому (західному) приміщенні виразно збереглася сліди поздовжньої зовнішньої стіни у вигляді добре помітного підвищення. Біля стіни із зовнішнього боку знаходилися розвали кількох великих посудин, частина яких виявилася під обмазкою. З південно-східної сторони до стіни примикає підвищений поріг.

При реконструкції житла слід врахувати розвали великих посудин біля зовнішньої стіни. Посудини стояли з правого боку біля ганку, очевидно, під навісом даху.

У першому приміщенні, в північній його половині, виявлені сліди печі. В центральних — другому і третьому приміщеннях — простежено залишки двох печей, підвищені ділянки підлоги у вигляді плитчастих

Рис. 1. Площадка № 2. Вид з півдня.

викладок та сліди поперечної перегородки. Четверте і п'яте приміщення збереглися гірше. Це, мабуть, амбарні частини або пізніші, ще мало обжиті добудови.

Кераміка, знайдена на площадці, належала понад 100 посудинам. Крім того, в західній частині площадки знайдено 16 уламків моделей жител, певно, різних за конструкцією: відкритих з двосхилим дахом, пофарбованих і нефарбованих. Уламки цілком можуть бути зіставлені з моделькою житла з Коломійщини II. Знайдено грубої виробки глиняне дитяче брязкальце у вигляді птаха (голівку відламану), а також невеличкий, тонкий, згорнутий у завиток мідний дріт. Біля південно-східного краю площадки піднятий цілий череп собаки.

Площадка № 3 (розкопки проводила Г. С. Махура) розташована біля самого шляху Гребені — Стайки. Довжина її близько 20 м, ширина — 5 м. Площадка одношарова. Більша її частина перекрита завалом обмазки, що вкриває або значну частину земляної підлоги, або глиняні «точки» — ділянки, вирівняні та обмазані тонким шаром глини. Площадка поділяється на чотири камери, причому, найбільш добре виражені дві західні та одна східна камери. На площадці відзначено 11 скупчень фрагментів кераміки.

Площадка № 4 (розкопки проводила О. В. Цвек) знаходиться за 50—60 м на північний схід від площадки № 3. Вона дуже складна у конструктивному відношенні. Одношарові залягання плитчастої підлоги та обмазки змінюються багатшаровими заляганнями печини, ошлякованої обмазки та плитчастих нашарувань. Довжина площадки орієнтовано 20 м, ширина — близько 5 м. Площадка може бути роз-

членована на чотири камери. В південно-західній частині був зосереджений господарський центр: тут знайдено зернотерку з розтирачем, коваделко та ряд великих посудин. В трьох пунктах на площадці виявлено ошлаковану обмазку печі. При розкритті підлоги знайдено фрагменти 76 посудин. Виявлено ріг благородного оленя з слідами використання як серпа та розробленим пазом для закладки крем'яного плас-

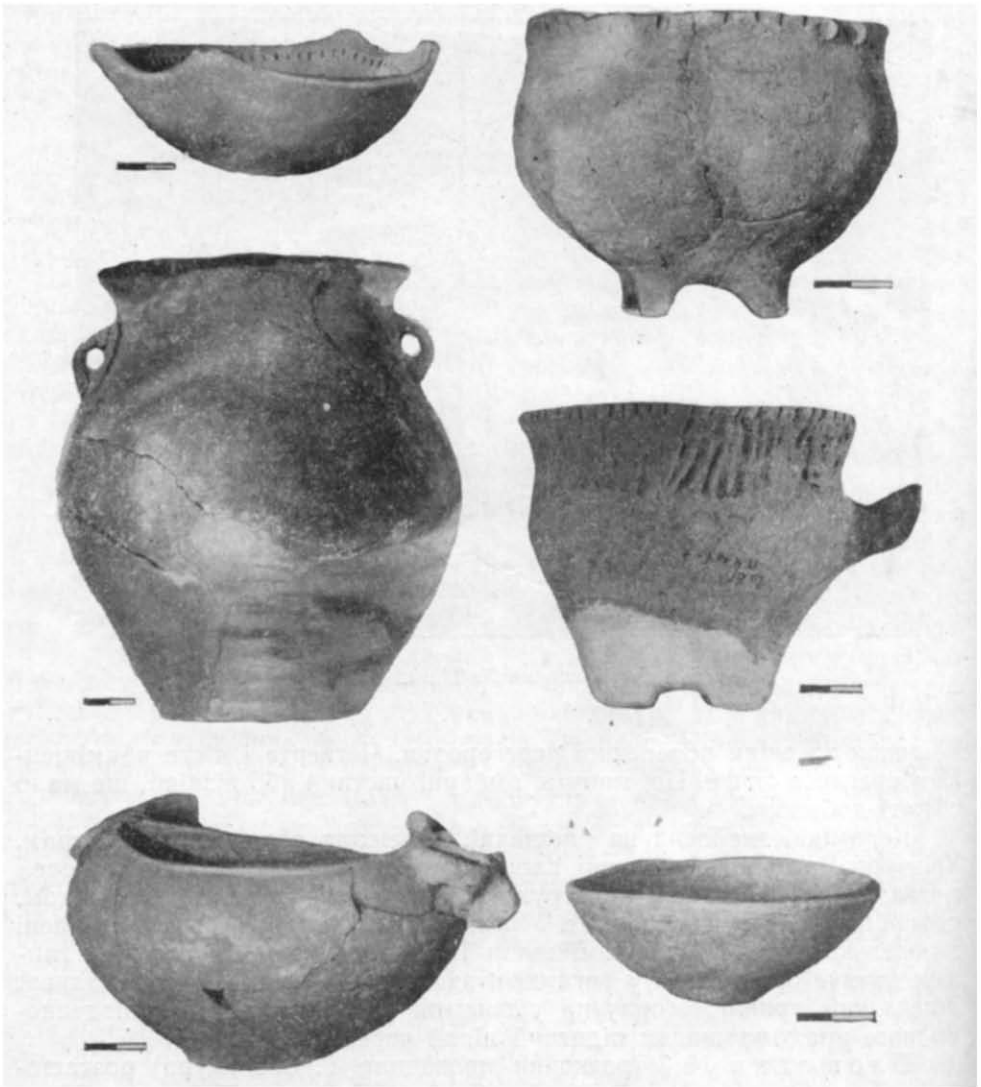

Рис. 2. Площадка № 4. Посуд.

тинчастого вкладиша. Це перша цілком вірогідна для трипільля знахідка жнивварського знаряддя, яка прямо вказує на використання на жнивах зігнутого серпа з пластинчастим вкладишем і дає нову підставу для реконструкції трипільського серпа в цілому. Зібрана на площадці кераміка дуже різноманітна: це миски, горщики, великі посудини грушовидної форми, уламки розписної кераміки, посудини у вигляді вим'я (на чотирьох ніжках) і т. д. (рис. 2). Цікава велика грушовидна посудина із зображеннями розвернутої спіралі у верхній її частині та двох людей, по обох боках яких розміщені своєрідні снопоподібні відрізки смуг. Всі зображення дані прокресленим рисунком. Немає сумніву, що

ці фігури передають жіночі зображення. Одне з них відтворює жінку в динамічній позі танцю. За сюжетом і технікою виконання жіночі зображення на посудині з Гребенів відрізняються від відомих зображень на посудинах з Ржищева, Жуківців, Петрен, Кошилівців, Більче-Золото і Трояна, які виконані переважно в розпису (крім Жуківців і Більче-Золото) та у вугластій «геометричній» манері.

Кожна з досліджених площадок має свої специфічні конструктивні будівельні риси. Площадка № 1 відрізняється наявністю великого виробничого випалювального комплексу, що визначає міцність всієї будівельної споруди, тобто, мабуть, самого горна з прилеглими до нього допоміжними площадками — відкритим вогнищем, пічню, підвищеннями та субструкціями під черинню печей. Субструкції являють собою валькову підкладку під черинню, що в свою чергу лежить на утрамбованій землі, змішаній з безформною обмазкою, старими плитками, черепками (будівельне сміття).

Для площадки № 2 характерна наявність великої кількості обмазки (набагато більше, ніж на першій площадці). Тут виділяється, можливо, навіс, під яким зберігалися великі посудини з водою, простежуються зовнішня стіна та внутрішні перегородки.

Площадка № 3 відрізняється простою конструкцією та бідністю виявленого тут інвентаря.

Площадка № 4 дає уявлення про господарсько-побутове розчленування її та деякі конструктивні особливості в розташуванні печей.

В цілому можна говорити про приналежність усіх чотирьох площадок до одного століття. Однак залишені вони, очевидно, були неодноразово. Площадки № 1 та № 3 були залишені, можливо, раніше, ніж інші. Вони містять дуже мало інвентаря, який до того ж непридатний для використання. Навпаки, площадки № 2 та № 4 дають незрівняно більше інвентаря, причому цілком придатного для дальшого використання. Це особливо стосується площадки № 4. Складається враження, що поселення було залишене поступово, не в результаті якогось стихійного лиха, як це відзначалося для деяких поселень в Наддніпров'ї.

Матеріали, зібрані в результаті розкопок поселення біля с. Гребені, значно доповнили наші знання про культуру середнього етапу трипілья в класичній області трипільської культури. Вдалося уточнити дані про техніку спорудження та планування жител, в тому числі питання про вхід в житло, відкриті господарські прибудови, вживання своєрідних субструкцій при будівництві жител та печей, техніку побудови зовнішніх стінок. Встановлено, що при спорудженні зовнішніх стінок між плотовою основою вживалася своєрідна забутовка кусками обпаленої глини. Ці куски глини обпалювалися десь на стороні і закладалися разом із земляною засипкою між лицьовими плотовими спорудами. Таким чином, тепер знаходять собі пояснення величезні скупчення на трипільських площадках так званої глиняної обмазки. Ця обмазка, як з'ясувалося, не була будівельним сміттям, а утворилася в результаті обпалення стін або при пожежі і використовувалася як будівельний матеріал. Застосування забутовки з обпалених рваних кусків глини полегшувало конструкцію стінок, сприяло проникненню повітря і теплоізоляції, тобто усувало вологу.

Навіть попереднє зіставлення керамічних комплексів з Гребенів та кераміки, наприклад, з Коломійщини II вражає однотипністю матеріалу. Ця однотипність помітна не тільки у формах посуду, його обробці, складі глини, а й в деталях оздоблення та орнаментативі. Часом складається цілком певне враження, що, наприклад, посудини типу горщиків із защипами у вигляді бантика (можливо стилізовані зображення голови бика), що були знайдені в Коломійщині II та Гребенях, є виробами одного майстра. Сноподібні зображення з вдавленнями у вигляді крапок, що йдуть по контуру коротких врізних паралельних

ліній, які утворюють «сніп», настільки схожі, що можна вважати їх зробленими в одній майстерні.

Цікаві результати одержані і для характеристики ідеологічних уявлень. На площадці № 1, під підлогою, знайдено поховання собаки. Череп собаки був виявлений також біля площадки № 2. Це, безумовно, ритуальні поховання, подібні до знайденого в Луці-Врублівецькій. Такі поховання справедливо зв'язують з апотропаїчним культом, який, кінець кінцем, є одним з проявів культу родючості, достатку. Можливо, що до цього ж ритуалу відноситься і група кісток від кількох особин поросят, виявлена в посудині на площадці № 2. Також тільки ритуальними цілями можна пояснити і закладення цілих посудин, що були знайдені під обпалювальною спорудою на площадці № 1.

Зібрані в результаті розкопок матеріали значно розширюють наші уявлення про культуру трипільців на середньому етапі їх історії, дають можливість більш глибоко та обґрунтовано підійти до вирішення питань господарського і соціального устрою суспільства в межах великих родових об'єднань.

С. Н. БИБИКОВ, Н. М. ШМАГЛИЙ

ТРИПОЛЬСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ У с. ГРЕБЕНИ

(Работы в зоне Каневской ГЭС)

Резюме

В связи со строительством Каневской ГЭС в 1961 г. раскопкам было подвергнуто трипольское поселение у с. Гребени, Кагарлицкого района, Киевской области. Поселение расположено на высокой правобережной террасе Днепра (60—70 м), которая перерезается неглубокой балкой с вытекающим из нее источником воды. В процессе раскопок исследованы остатки четырех глинобитных жилищ (площадок), каждое из которых имеет свои специфические конструктивные черты. На площадке № 1 прослежены остатки крупного обжигательного комплекса. Площадка № 2 оказалась одной из крупных по размерам (длина — 30 м, ширина — 6 м). Площадка № 3 отличалась простой конструкцией и бедностью инвентаря. Площадка № 4 дает представление о хозяйственно-бытовом расчленении жилища. Предварительное сопоставление керамического комплекса из Гребеней с коллекцией керамики из Коломыйщины II поражает однотипностью сосудов. Это прослеживается не только в формах сосудов, их обработке, составе глины, но также в деталях их украшения и орнаментации. Интересные результаты получены и для характеристики идеологических представлений жителей гребеневского поселения. Материалы, собранные в результате раскопок, значительно расширяют наши представления о культуре трипольцев Среднего Поднепровья.